

ТЕОНІМИ БОГ, ГОСПОДЬ, ОТЕЦЬ У „ЩОДЕННИКУ” ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

Стаття присвячена дослідженню особливостей функціонування релігійної лексики, зокрема теонімів Бог, Господь, Отець у щоденниковому дискурсі Олександра Довженка, з'ясовується специфіка їх семантичних зрушень.

Ключові слова: релігійна лексика, теонім, щоденниковий дискурс, семантичні зрушення, інтердискурсивність.

Останнім часом в українському мовознавстві виявляється неабиякий інтерес до щоденникових записів відомих діячів культури й мистецтва, зокрема, зазначеному питанню значну увагу приділяє Т. Космеда, В. Калашник, Л. Мацько, Т. Радзівєвська та інші. Посилена увага до мови щоденників пояснюється антропологізмом сучасної науки, а саме щоденник, або діаріуш, чи не найбільше розкриває внутрішній світ особистості, що є його автором, експлікує внутрішній світ, розкриває її як мовну особистість, тобто особистість, що „виражена в мові (текстах, дискурсах) і через мову, особистість, яка реконструйована на базі власних мовних засобів” [6, с. 243].

Щоденникова діяльність О. Довженка була у фокусі наукової уваги Л. Мацько, С. Марцин, Н. Видашенко та інших, однак у полі зору дослідників до сьогодні не була окреслена роль релігійної лексики в ідіостилі видатного кіносценариста, у вербальному відбитті його світоглядних домінант, репрезентованих у діаріуші, що, як видається, й зумовлює актуальність цієї розвідки.

Маємо на меті дослідити особливості вживання релігійної лексики, зокрема теонімів *Бог, Господь, Отець* у щоденникових записах О. Довженка.

Відомо, що до щоденників їхні автори включають ті події або міркування, що є важливими для них. Т. Космеда справедливо зазначає: „Щоденник налаштований переважно на події особистого життя, але він часто містить і філософські судження про світ, що виростають із роздумів над проблемами власного буття і под. Він дає можливість його автору глибше зрозуміти свої естетичні й філософські концепції. Жанр щоденника дає змогу передати авторські погляди на довкілля. Відвертість і достовірність роблять щоденник цінним і документально” [6, с. 123]. У зв'язку з тим, що „Щоденник” О. Довженка рясніє роздумами про Бога, ба навіть молитвами, описами релігійних свят, прецедентними біблійними одиницями, можемо говорити про виняткову вагомість концептосфери „Релігія” в його мовній картині світу.

Концепт „Бог”, природно, є одним з провідних, що репрезентує зазначену концептосферу. Складно сказати, як глибоко вірував О. Довженко в Господа, але, як відомо, в кіноповісті „Україна в огні”, атеїзм, на думку кіномитця, яку він вклав в уста Ернста фон Крауза, входить до „ахіллесової п'яти” українців, де одним з уразливих місць, поряд із невмінням прощати один одному, відсутністю державного інстинкту й вічних істин, є життя з „негативними лозунгами одкидання бога, власності, сім'ї” [2, с. 28], причому, як видно, в системі людських цінностей, безглуздо заперечуваних у радянський період, першою О. Довженко поставив Бога.

Пізніше, у своєму щоденниковому записі 19 січня 1944 року, намагаючись з'ясувати причини нелюдської жорстокості фашистів саме в Східній Європі, О. Довженко розмірковує над тим, що зневажання вічних людських цінностей, зокрема, в Україні, спричинилося до нівеляції національної гідності в очах інших держав, до сприйняття нас іноземцями як безликої маси, на яку не варто зважати: *Я думаю не тільки про нелюдські плани Гітлера щодо Східної Європи, а думаю про виконавців оцього небаченого, нечуваного, думаю з болем і мукою про найстрашніше – а чи не втратили ми в масі чогось такого, що могло б не дати навіть німцю ніякої змоги діяти з нами так? Чи ігнорування храмів, краси будинків, вулиць, хат, кольору одяжі, людської зовнішньої гідності, пам'ятників старовини, охайності і многого другого не обернуло нас у масу ...* [2, с. 255].

Митець з гіркотою зазначає, що відсутність можливості в людей молитися Богові в церкві є ознакою антикультурності. Однак звертатися до Господа з молитвами люди не припиняють навіть в антирелігійних музеях, очевидно, сподіваючись, що Милосердний почує їх і тут: *Антикультурний стиль нашого народу – антикультурний стиль війни... Баби приходили до антирелігійного музею молитися богу. Вони молилися перед хрестом, ризами, євангеліями. Вони купували квитки в музей, і ці квитки берегли за іконами* [2, с. 201].

О. Довженко не декларує своєї віри в Бога, більше того, в системі своїх записів (від 22.09.45, від 01.01.46 та 08.10.54) він розмірковує про Господа як про іпостась, яка існує в уяві людини або в її сні. Але день, коли митцю приснився Бог, О. Довженко називає *благословенним*, оскільки Всевишній звільнив його від усяких гризот: *Благословен мій день! ... Сьогодні снилося мені, що є*

на світі бог. Що покликав він мене до себе і повелів ангелам своїм випалити з моєї душі і врубати огненними мечами смуток і печаль пригноблення, страх за матір отчизну мою, за родину і жінку, і за себе, й за все, що я люблю [2, с. 288]. Але лексема *Бог* написана все з маленької літери за радянською традицією.

Бог у О. Довженка – це втілення ідеї прекрасного, ідеї добра, безсмертя, милосердя, до якого не кожна людина приходить одразу, але відкидання якого призводить до морального зубожіння, є ознакою деградації особистості: *Я почав молитися богу. Я не молився йому тридцять сім років, майже не згадував його. Я його одкинув. Я сам був бог, богочоловік. ... І став я думати, що страшно і вбого на світі, коли його нема, як от зараз, наприклад. Він є, він був у Павлова, у Мічуріна і, очевидно, був у Дарвіна, як у людей найглибшого синтезу, як інфантильно, себто первісно поетично персоніфікована ідея прекрасного, ідея добра, себто те, що підіймає духовну структуру людини над звичайною сумою її фізіологічних процесів, робить людину доброю, людяною, духовно високою, що дає людині почуття „состраданія”, без якого людина не людина. Бог в людині. Він є або нема. Але повна його відсутність – це великий крок назад і вниз [2, с. 319].*

О. Довженко переконаний, що в кожній людині є щось божественне, а отже, прекрасне й безсмертне. Знайти його в собі – шлях до внутрішньої гармонії: *В майбутньому люде прийдуть до нього. [...] І тоді не буде гнітючої сірої нудьги, звірожорстокого, тупого і скучного безраднісного будня [2, с. 319].*

Бог у О. Довженка – це й каральна сила за людські гріхи, зокрема за невігластво й руйнування краси, втіленням якої є давні архітектурні пам'ятки, зокрема церкви: *З п'ятнадцяти літ я не вірю в бога і відтоді не був у церкві. Але в с. Покровському я пошкодував, що бога нема. Мені страшенно захотілося, щоб він з'явився хоча б на п'ять хвилині, побачивши зруйнований негідниками пам'ятник давньої архітектури, споруджений на честь його божої матері, покарав лютю смертю темних і підлих іуд, що скоїли цю мерзенну справу [2, с. 391].*

Щоденникові записи О. Довженка рясніють стійкими виразами з опорними лексемами *бог, господь, отець (слава богу, слава тобі, боже (господь), дай бог, прости, господи, хай вам бог допоможе, во ім'я отця та ін.)* наприклад: *Боже, скільки премудрості в отсих словах [2, с. 244].*

Значна частина названих виразів кваліфікується вченими, зокрема Т. Космодою, як вигук, мотивовані почуттям релігійності, що „виражають, як правило, позитивні емоції (вони вміщують компонент *Боже! Господи!*)” [5, с. 86] або

як вигуківі фразеологізми, що мають первинно етикетний статус [1, с. 219]. О. Довженко вживає їх для вираження, наприклад, примирення, смирення, прощення (*бог з ними*): *На превеликий сум і жаль, коли оглянутись назад, на пройдене життя, треба визнати, що все, що зазнав я кращого в своєму житті і в своєму навіть становищі, все я зазнав у Москві посеред руського, а не українського суспільства. Од своїх я знав здебільшого образи і провінціальну дикунку зневагу. Бог з ними [2, с. 233] або ж утіхи, задоволення кимсь або чимсь (*слава богу, слава тобі, боже, слава тобі, господи*): *Тепер я вже вірю, що огидне гніздо європейських бандитів – Німеччина – осідлана всерйоз і обеззброєна. Слава богу [2, с. 277]; Одинадцять років тому, покидаючи „Мосфільм”, після „Аерограду”, я сказав собі: „Слава тобі, Господи, що звільнив мене від цього жахливого і гидкого тирлиця [2, с. 314].**

Однак у „Щоденнику” функціонує семантично трансформований вираз *слава богу*, вжитий автором на позначення нищої зловтіхи негідників і національних невігласів: *Ось там і хрест стоїть Курінного Кабиса, посеред вулиці стоїть хрест на кам'яній плиті і, видно, здорово заважає шоферам і заввідділам пропаганди. Слава богу, через два роки щезне під водою. Щезайте, курінний. Вже краще ждати вам страшного суду, в який ви вірили, взявши коліс меч у свої нехитрі чесні руки, краще ждати вам його на дні моря живої води, ніж заважати комусь у пилюці... [2, с. 369].*

Окрім цього, вираз *слава тобі, боже* О. Довженко використовує при риторичному звертанні до Господа з подякою за прожите: *Мені вчора ударило сорок вісім років. Слава тобі, боже, і спасибі тобі, що дарував мені так багато вже літ. Що не загинув я десь вже сто разів, маючи на це безліч різних підстав. А живу і здібний ще творити [2, с. 223].*

Вияв надії, сподівання, побажання на щось письменник вербалізує за допомогою риторичних звертань *дай бог, боже допоможи: Боже, допоможи мені написати оцю книгу: кричав би я і просив би я [2, с. 198]; Так мені приємно летіти, дай їм усім бог здоров'я і щастя [2, с. 223].*

У більшості випадків вигук *господи, боже, боже мій, боже* функціонують у тих контекстах, що засвідчують складний психоемоційний стан О. Довженка: *Ой боже мій, боже мій, боже мій! Отак зітхаючи весь день, мов схоплений за горло залізною мертвою рукою, ходжу як неприкаяний... Хочеться плакати, кричати, жалітися... [2, с. 278]; Господи, господи. Калатозов читає доповідь. Видно, що писав її не він. [...] Я мовчав. Мені було важко й образливо [2, с. 304]; Боже, який у мене тяжкий сьогодні день [2, с. 251].*

Як етикетні вигуки, очевидно, варто сприймати стійкі вирази *прости господи* (*господи прости*); *хай мене господь простить*, що традиційно вказують на різкість висловлювання, судження: *Перед самим відльотом на Київ наказ ждати Б. Дивна річ, прости господи. Вже скільки років я мушу завжди десь ждати Б. мені чомусь неприємно з ним стрічатися і ні про що розмовляти* [2, с. 223]; *Ми перестали вже соромитись убозтва. Хай мене господь простить: ну добра свита була кращою від поганого бушлата чи мізерного пальтечка* [2, с. 326].

Разом із тим, у „Щоденнику” є фрагменти, де О. Довженко використовує лексему *господь* не як вигук, а як риторичне звертання, причому ці записи набувають ознак такого жанру релігійної комунікації, як молитва: *Господи, пошли мені сили. На дай упасти мені в розпач і тугу, щоб не висохло моє серце і не озлобилася душа моя. Пошли мені мудрість простить доброго М. С., що проявився малим у великості своїй, бо слаб єсть чоловік* [2, с. 250]. Зауважимо, що автор „Щоденника” сам цитує молитву Єфрема Сиріна, у якій звертається до Всевишнього: *Господи, владико живота мого. Дух празності, унінія, любоначалія, празнословія не даждь ми. ... І, господи царю, даруй ми зріти мої прегрішення і не осуждати брата мого, яко благословен єси вовіки. Амінь* [2, с. 334].

На інтердискурсивний характер „Щоденника”, як видається, вказує й риса, притаманна релігійній комунікації, закінчувати висловлення виразом *во ім'я отця, і сина, і святого духа* на підтвердження істинності сказаного, що в усіченому вигляді кілька разів використовує О. Довженко: *Всю Україну, весь народ наш ношу в серці своєму, і ноги мої згинаються під тягарем серця. Во ім'я отця* [2, с. 314]; *Я почну від сього дня берегти себе од лихого ока, од нерозумного слова, од життєвських дрібниць. ...встановлю вечірній час, як молитву народу, полечу духовним своїм зором на Україну до рідного народу, якого ніжним сином я є, був і буду во ім'я отця* [2, с. 294].

Кілька записів закінчуються звертанням до Бога з волянням про допомогу й підтримку в ситуації тотальної зневаги й цькування: *І ось я сиджу з трьома тисячами карбованців на місяць. Одержую рівно стільки, скільки одержує мій гример П. Чи не життя це „художника з світовим іменем”! ...На переможному бенкеті народу мені не знайшлося місця. Мене вигнали з батьківщини великі люде, малі люде у великості своїй. Господи, помози мені* [2, с. 323].

Автор досліджуваного щоденника вживає і фразеологічні одиниці з компонентом *бог* (*одному богу відомо, ходити під богом*). Фразеологізм *одному богу* (*аллаху*) відомо у „Словнику фра-

зеологізмів української мови” позначений ремаркою *жартівливе* і має дефініцію „ніхто не знає про щось” [8, с. 104]. Однак у контексті записів О. Довженка, як видається, жартівливої конотації не простежуємо: *Уже знищено багато мільйонів людей, а скільки вимре з голоду, од снарядів, од бомб і розстрілів, одному богу відомо*. Очевидно, вживання зазначеного фразеологізму передає розпач митця й сумніви стосовно обіцяної радянським командуванням швидкої перемоги.

Фразеологічна одиниця *ходити під богом* означає „не знати, що трапиться в житті, що є неминучим у майбутньому” [8, с. 750]. Очевидно, О. Довженко свідомо ввів до нього компонент *один*, що в контексті завуальовано названих перед цим прізвищ критиків і прихильників митця, згадку про розгром кіноповісті „Україна в огні” уможлиблює семантичну трансформацію – натяк на *одного бога*, тобто на одного „вершителя долі” у мистецькій і не лише сфері, ймовірно, Й. Сталіна: „*Повість*” на них справила велике враження, але що вони могли мені сказати? ... Є. боїться мене. Р. ненавидить, інші – безсловесні. Ю., здається, по-справжньому захоплений нею. ... яка буде доля „*Повісті*” – не знаю. Може, попаду з „*Огня*” да в „*Полум'я*”, може, ні – всі ми *ходимо під одним богом*, всі від нього залежим [2, с. 275].

Тим паче, що у фрагментах, де чітко окреслюється взаємодія релігійного, а саме біблійного, й щоденникового дискурсу, проглядається алюзія з відомим сюжетом про страту безвинного Спасителя, лицемірно здійснювану від імені Бога. Страдником, за щоденником, постає О. Довженко, а розпинають його, прикриваючись іменем великого верховного судді й „батька націй”, чий авторитет в радянській ідеології тих часів був вознесений до рівня Божого: *Тоді прийшли на мою политу марним потом ниву недобрі люде, серед зів'ялого саду поставили наспіх збиту трибуну, подібну до ешафота, і, прикриваючи свій сором, а хто й не сором, а недобрість чи пустоту свою, кричали голосно: „Ось він! ...Розіпніть його, розіпніть його!... Іменем великого бога, отця нашого, – розіпніть його. Не своїм іменем, бо в нас його нема, іменем соратника...”. Тоді я мовчки впав і вмер* [2, с. 314].

Для О. Довженка Бог – це досконалість, це найвища інстанція, яка може давати оцінку вчинкам, вирішувати долі. Люди не вповноважені цього робити, натомість ці ознаки О. Довженко переносить на абстрактні поняття, а саме на випадок. Попри те, що Сталіну „моляться”, тобто схиляються перед ним, він, на думку митця, зовсім не є Богом, адже є недосконалим: *Товаришу мій Сталін, коли б ви були навіть богом, я й тоді не повірив би Вам, що я націоналіст, якого треба плямувати й тримати в чорнім тілі.*

...Нащо обернули Ви моє життя на муку? ... проте я прощаю Вас. Буваючи вельми малим, прощаю Вам малість Вашу і зло, бо й Ви недосконалі, як би не молились вам люде. **Бог** є. Але ім'я йому – випадок [2, с. 276–277].

Лексему **бог** О. Довженко вживає з метонімічними компонентами ‘божество’, ‘ідол’, наприклад, у значенні ‘ікони із зображеннями святих’: *У богів не вірили, проте тримали їх на покуті для краси і для всякого случаю* [2, с. 311]. Очевидно, в такому контекстуальному оточенні актуалізуються й периферійні семи ‘краса’, ‘здатність порятувати’.

Лексема **бог** з іменниковими епітетами *бог асистентів* і студентів у „Щоденнику” використані як перифрастичне найменування „великий вчений”: *Професор, великий вчений. Бог асистентів і студентів* [2, с. 282]. Таке вживання є типовим для мовлення ХХ ст., насамперед художнього, коли розширюється прагматичний потенціал теонімів унаслідок іменування людей, чия діяльність є визначною в певній галузі, *Богом*. А. Ковтун із цього приводу зазначає, що „суттєві зрушення семантичного обсягу спостерігаємо через конкретизацію значення, наприклад, уточнення території чи галузі господарювання тощо” [3, с. 229].

В О. Довженка образ Бога зіставляється з його антиподом сатаною (чортом). Це уявно „приземлює” Бога, наближаючи до людини: *Ми любили сміятись, дражнити один одного, сміялись у добрі і в горі, сміялись над владою, над богом і чортом, мали велику любов і смак до смішного, дотепного, гострого* [2, с. 269]. Несподіваним є зіставлення *бог – атомна бомба*, внаслідок якого актуалізуються семи ‘мир’, ‘життя’ для лексеми *бог* і ‘руйнація’, ‘смерть’, ‘війна’ для лексеми *бомба*: *Промова Трумена була теж історичною: в одній руці бог, в другій – атомна бомба, на устах погроза за неприхованою адресою* [2, с. 285].

Семантичних зрушень зазнають і прикметники, похідні від іменника *бог*, що утворюють „...переносні значення внаслідок активізації диференційно-потенційних сем вихідних значень з приглушенням денотативної співвіднесеності емоційно-оцінною конотацією” [4, с. 179]. У записах О. Довженка такими є прикметники *божий, божественний*.

Попри те, що митець подекуди позиціонує себе атеїстом, у „Щоденнику” він називає себе *раб божий*, що є, очевидно, все ж таки більше жартиливою номінацією, що підтверджує „Словник української мови”, де *раб божий*: а) (рел.) християнин; б) (жарт.) чоловік взагалі [7, VIII, с. 292], наприклад: *З Калача, за наказом начальства управління, їх і мене, раба божого, перевели жити до хутора* [2, с. 201].

У метафоричному сполученні *божественний атом* актуалізується сема ‘чудотворний’: *Перше, що людина зробила з божественним атомом, – бомбу, для загибелі двоногих тварюк з тварихами і тваренятами* [2, с. 278].

Уживання епітета *божественний (син божественний)* на позначення людини, теж, видається, спричиняється до біблійних алюзій, актуалізуючи семи ‘святий’, ‘мученицький’, ‘жертвний’: *Один син Кравчини, льотчик, ас знаменитий, улюбленець цілого фронту, попав до полону. ...Описати, як падав під Харковом з неба мій син божественний. Як лежав він, жарений на алюмінієві* [2, с. 330].

Отже, „Щоденник” О. Довженка можна розглядати як інтердискурсивне утворення, в якому релігійна лексика і фразеологія, зазнаючи семантичних трансформацій, є активним і потужним засобом вербалізації світогляду митця.

Перспективу дослідження цієї теми вбачаємо в необхідності вивчення еґо-текстів під кутом зору особливостей функціонування в них лексико-фразеологічних одиниць, які репрезентують сферу релігії, що дасть змогу докладніше зрозуміти світобачення й світосприйняття видатних мовних особистостей.

Література

1. Богдан С. Святе Письмо і релігійна лексика в епістолярних текстах Лесі Українки: Бог і Божий // Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: збірник наукових праць / Світлана Богдан, наук. ред. Бунчук Б. І. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2010. – Вип. 506–508 : Слов’янська філологія. – С. 214–223.
2. Довженко О. П. Україна в огні : кіноповість, щоденник; [упоряд. і автор передм. О. М. Підсуха] / Олександр Довженко. – К. : Рад. письменник, 1990. – 416 с.
3. Ковтун А. Функціонування сакральної лексики в художньому мовленні ХХ ст. як вимір рівня духовності епохи // Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича : збірник наукових праць / Альбіна Ковтун, наук. ред. Бунчук Б. І. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2010. – Вип. 506–508 : Слов’янська філологія. – С. 224–229.
4. Ковтун А. А. Інноваційні процеси в українській церковно-релігійній лексиці (на матеріалі художньої прози ХХ ст.) : дис. ... кандидата філол. наук: спец. 10.02.01 / Ковтун Альбіна Анатоліївна. – Чернівці, 2006. – 274 с.
5. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії

- оцінки / Тетяна Космеда. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 350 с.
6. Космеда Т. А. Ego і Alter ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу: монографія / Космеда Т. А. – Дрогобич : Коло, 2012. – 272 с.
7. Словник української мови: в 11 т. / [редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980.
8. Словник фразеологізмів української мови / [уклад.: В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук і Т. О. Федоренко]. – К. : Наук. думка, 2008. – 1098 с. – (Словники України).

Стаття посвячена дослідженню особливостей функціонування релігійної лексики, в частині теонімів Бог, Господь, Отець в щоденникових записях Александра Довженко, вивчається специфіка їх семантичних зсувів.

Ключевые слова: релігійна лексика, теонім, щоденниковий дискурс, семантичні зсуви, інтердискурсивність.

The article is devoted to the studying of features of functioning of religious lexicon, particularly the teonims the God, the Lord, the Father in Alexander Dovzhenko's diary writings and finds out the specificity of their semantic shifts.

Key words: religious lexicon, teonim, diary discourse, semantic shifts, interdiscourse.